A TERMÉSZETFELETTI LÉNYEK ÁTVÁLTOZÁSÁNAK KÉRDÉSE AZ ORMÁNSÁGI NÉPHIT ÖSSZEFÜGGÉSÉBEN

ZENTAI TÜNDE

A magyar hiedelemvilágot jellemezve, Ortutay Gyula hangsúlyozza a természetfeletti, a természet és az ember egységét.[1] Ez az egység a babonás világkép keretei között létezik, amikor is a hiedelemképzetek rendszerbe foglalják, megszabják, irányítják a paraszti közösség társadalmi, gazdasági, szellemi életét. Az egység középpontjában az ember áll, aki gyakran áttételesen, természetfeletti hatalom segítségével akarja mind jobban birtokolni a természetet. Hiedelemrendszerét úgy alkotja meg, hogy a maga valóságos emberi világa és a természetfeletti lények világa közé közvetítőket iktat. A közvetítők a természetfeletti tudással és javakkal rendelkező emberek, a táltos (-garabonciás), a javas, a boszorkány, az ördöngősök és más tudományosok.[2] A hiedelemrendszer sokkal egységesebb annál, minthogy merev határokkal különíthetnénk el az egyes hiedelemszereplőket, vagy azok csoportjait, a hozzájuk fűződő hiedelemköröket. Még a természetfeletti erővel rendelkező emberek és a természetfeletti lények tulajdonságai, funkciói is keveredtek. Vannak a hiedelemvilágnak olyan általánosabb vonásai, a természetfelettiségnek olyan megnyilvánulási formái, amelyek szinte valamennyi alakjára jellemzőek. Ilyenek az alakváltoztatás, a láthatatlanná válás képessége, a tüzes jelenés (táltos, lidérc, kísértet, halott, kincs tisztulása . . .), az időjárással, széllel való szoros kapcsolat (táltos, garabonciás, boszorkány, javas, szépasszony, – elsősorban halálukhoz, viaskodásukhoz, utazásukhoz – a kísértet, a visszajáró halott jelenéséhez kötve), az oldás és kötés, varázsolás, amelyek főleg a természetfeletti erővel rendelkező személyekre jellemzőek, viszont a kísértet a szépasszony (-tündér) is leköthetik a halandó erejét, a „látás" adottsága, és így tovább.

A természetfelettiségnek egyik legáltalánosabb megnyilvánulási formája a hiedelemalakok átváltozási képessége. Különbséget kell mindjárt tenni a kifelé ható, másra irányuló átváltoztatás, elvarázsolás és a csak önmagára ható átváltozás (Verwandlung) fogalma között. Itt most az utóbbival kívánok foglalkozni. Az átváltozás képessége a néphit legősibb rétegeiből származó elem, lényege legkevésbé hordoz nemzeti tartalmat, minden nép hiedelmében benne foglaltatik, csupán együttható tényezőivel együtt lehet jellemző etnikai sajátosság.

Az átváltozások kérdése nyitott, megoldásra váró, a magyar folklór kutatásnak egyik adóssága. Egyes természetfeletti lények vizsgálata – így a táltos esetében – erre is kiterjedt, jelentek meg a problémát célzó munkák,[3] átfogó feldolgozása azonban mindeziedig nem történt meg. Dolgozatomban néhány kérdésfelvetéssel, ormánsági mondagyűjtésem ilyenféle értelmezésével szeretnék adalékkal szolgálni a későbbi megoldáshoz.

Tisztázandó az átváltozás hitének eredete, az antik mítoszokkal való hasonlósága, kapcsolata, a hagyomány kontinuitása, közelebbről pedig, hogy mely mítikus alakokra jellemző elsődlegeseen, és melyekhez rendelődött később a hiedelem kopása során.

A kérdésnek hatalmas történeti, kultúrtörténeti háttere van, amit e dolgozatban nem kívánok elemezni, csupán néhány példát idézek. Jól ismertek a pogány mítoszokból Dionüszosz kecske és bika alakjában, Démétér disznó és ló alakjában, Ozirisz disznó és bika képében, Virbius ló alakjában, Zeusz bikává változva.[4] A boszorkány átváltozásának szépirodalmi feldolgozást olvashatjuk a második század közepéről a római Apuleius tollából,[5] leírja, hogy a boszorkány bűvös kenőcse segítségével madárrá, szamárrá változik. A kereszténység első századaiból is maradtak fenn idevágó adatok. Egy apokryph iratban, a Testamentum Salomonis-ban a világbíró szellemek között vannak kutya-, szamár-, ökör-, madárformájúak az emberalakúak mellett.[6] A kutya alakú mondja el, hogy valamikor ember volt, sok rosszat követett el életében. Jézussal kapcsolatban jegyzik az evangéliumok, hogy az általa kiűzött gonosz szellem disznócsordába bújt. (Máté VIII., Márk V., Lukács VIII.)[7] Az átváltozás általában csodás elem a népmesében, az élő néphitben, hiedelemmondákban napjainkig nyomonkövethető, a kutató bő forrásanyagra támaszkodhat.

Az átváltozás hiedelme animisztikus, totemisztikus elképzelésekben gyökerezik.[8] A magyar néphit kutatásban Gunda Béla a táltos állat alakjában, a

[1] Ortutay, 1940. 115.

[2] Dömötör, 1964. 191.

[3] Diószegi, 1952., 1957., 1958., Erdész, 1958.

[4] Frazer, 1965. 261–272.

[5] Apuleius, 1964. 72–76.

[6] Heller, 1909. 205.

[7] Heller, 1909. 203.

[8] Beth, 1936/37. 1624.

népmesei hősök állatnevében (Fehérlófia, Medve Jankó . . .) a totemizmus maradványait látja, rámutat ezek állatőstől való származására.[9] Diószegi Vilmos a sámánizmusról és a magyar táltos hitről megállapítja, hogy mindkettő az animizmus egyik megjelenési formája. A táltos állatalakja mögött a lélek kettősségének hite húzódik, mely szerint az ember életlelke állat alakban önálló útra indulhat, amíg gazdája alszik.[10] A magyar lélekhit általánosabb vonatkozásainak vizsgálatakor Szendrey Ákos ugyanerre a következtetésre jut.[11] Ferenczi Imre az animizmus és az erdőkultusz összefüggését elemezve kifejti, hogy ezeknek az elképzeléseknek a magja az a hiedelem, mely szerint: „. . . a lélek a testtől független életet élhet s különböző tárgy, ember és állat alakját öltheti magára."[12]

A magyar hiedelemanyagot vizsgálva azt látjuk, hogy szinte valamennyi szereplője alakváltozó.[13] Megjelenhetnek állatként, növényként, tárgyként vagy láthatatlanul. Eltérés az átváltozások gyakoriságában, formakincsében mutatkozik. Legkevésbé a szépasszonyra, tündérre jellemző, állattá változásukról mindössze két irodalmi adat szól.[14] Ritka az átváltozás az ördöngősök körében, bár Szabolcs megyéből van tudomásunk olyan kocsisokról, akik lóvá változtak.[15] Eredetileg a garabonciás tulajdonságai közé sem tartozik az átváltozás, ezt a vonását a táltostól kölcsönözte. Az átváltozás motívuma variációkban leggazdagabb a boszorkány köré csoportosuló hiedelmekben. A boszorkány alakváltozásának lehetőségei szinte kimeríthetetlenek, a magyar anyagban azt látjuk, hogy majd minden állat alakját magára öltheti, de tárgyként való megjelenése is igen sokféle (kerék, lakat, szalmaszál, hordó, fazék, dézsa, furkó, bocskortalp, olló, cérnaorsó, hajasbaba . . .), előfordul növény, pl. szederinda alakjában is.[16] A boszorkány mellett legtöbb alakváltozata a visszajáró halottnak[17] és a kísértetnek van.[18] A táltos átváltozása eléggé körülhatárolt, szinte kizárólag a viaskodáshoz kapcsolódik. A felvett alakok száma szűk, legjellemzőbbek a bika, ló, gyakori a láng és a kerék. A javas, bár funkciója erősen rokon a táltoséval, – Dömötör Tekla megfogalmazásával élve jóindulatú közvetítő – megítélése a közösségben pedig részben a boszorkányéhoz hasonló, a ráruházott alakváltozatok száma, különösen a boszorkányéhoz viszonyítva, jóval kevesebb. Általában béka, kutya, ló. A lidérc ugyancsak megjelenik emberként, állatként, tárgyként (tárgyként mindig tűzkísérettel). Az ördögnek jól ismerjük antropomorf és zoomorf változatait. – Az állatokkal való kapcsolatra utal a boszorkány szarva, farka.[19] – Megfigyelhető, hogy az állatalakokra való átváltozás sokkal gyakoribb, mint a tárggyá válás. Tárgy alakját főként csak a táltos, a boszorkány, a lidérc és a kísértet szokta felvenni.

Rengeteg adatunk van arra vonatkozóan, hogy melyik természetfeletti lény milyen alakot képes felvenni, viszont nagyon kevés arra vonatkozóan, hogy az átváltozás miként történik. A szövegekből legtöbb esetben csak annyi derül ki, hogy átváltozott, vagy ilyen-olyan alakban volt jelen, követte el tettét. Úgy látszik, több hiedelemalak esetében az átváltozás csak elhatározás, akarat dolga, vannak azonban olyan adataink, amelyek arról tanúskodnak, hogy máskor az átváltozás bizonyos szabályok szerint, segédeszközzel történik. Egy cigány adat szerint a garabonciás háromszor földhöz veri magát, így változik piros kakassá.[20] A kalotaszegiek hite szerint a csordásfarkas három kecskebukát vet, így alakul farkassá.[21] A segédeszköz lehet bűvös kenőcs, repülőir, elsősorban a boszorkány esetében.[22] A csordásfarkas átváltozásának eszköze: „. . . nyírfából vagy istenátkoztatüskéből, karácsonyeste készített abroncs, amelyen háromszor kell átbújniok, éspedig a mesgyén, . . ."[23]

A kifelé irányuló változtatás eszközei lehetnek a szó (varázsszó, ráolvasás, átok),[24] legismertebb a boszorkány kantárja, amelynek segítségével lóvá változtatja az embert,[25] az ördöngös pap bűvös kört, „várat" kerít, annak segítségével varázsol porba rajzolással kocsit, csutkából sertést,[26] a tudós kocsis pálcájával szalmával kitömött bábból lovat.[27]

[9] Gunda, 1957. 63–69.

[10] Diószegi, 1952. 349–352.

[11] Szendrey, 1946. 34–46.

[12] Ferenczi, 1960. 17.

[13] A készülő magyar és nemzetközi hiedelemmonda-katalógusban külön csoportot szentelnek az átváltozásnak, az elvarázsolt, alakot váltott lényeket, elsősorban a werwolf mondakört sorolva ide, más lények elváltozásáról szóló szövegek a lénynek megfelelő csoportba kerülnek. Lásd: Dömötör, 1964. 166–167., Hand, 1965. 444., Körner, 1967. 281.

[14] Berze Nagy, 1940. III. 344.; Ferenczi, 1960. 13–14.

[15] Ferenczi, 1957. 26.

[16] P. Madar, 1967. 175.

[17] Körner, 1970. 60.

[18] Zentai, 1972.

[19] Diószegi, 1957. 57.

[20] Bosnyák–Buzás, 1958. 4.

[21] Szendrey Zs.–Szendrey Á., 1940. 321.

[22] Diószegi, 1957. 59.; Szoboszlainé, Raffay A., 1952. 9.; Sok adat szól a boszorkányzsírról a boszorkányperek anyagában. Oláh Mária Csongrád megyei perében olvashatjuk 1758-ból: „Változtam számlalhatatlan sokszor oktalan állattá, mind Kutyává, Macskává, Lóvá, csak Zsírral kellett magamat meg kenni, az után a mire vólt akaratom azzá váltam." Schram 1970. 344. Lásd uo. a következő lapokon: 233, 250, 259, 319, 337, 338, 342, 392, 408, 433, 524, 541, – II. 172, 256, 307, 308, 712.

[23] Szendrey, 1940. 321.

[24] Solymosy, 1937. 385.; Cs. Pócs É., 1963. 565–612.

[25] Jól ismert a lóvá változtatott és megpatkolt boszorkány igen elterjedt, sztereotíp mondatípusa. A boszorkányok gyülekezetével kapcsolatos, amely Magyarországon a késő középkorban kialakult, nyugat-európai jellegű boszorkány fogalom tartozéka. (Körner, 1969. 205.) Ezek a mondák kétszeri átváltozásról szólnak. A boszorkány átváltoztat egy személyt lóvá, de az túljár az eszén, és a boszorkányt változtatja, most már ő, lóvá. Az átváltoztatás eszköze mindkét esetben a kantár. Solymossy szerint a kantár segítségével történő lóvá varázsolás pogánykori hiedelem maradványa. (1943. 377.) Ennek alapján magyarázza O. Nagy „lóvá tesz" szólásunkat. (1957. 237.)

[26] Kiss, 1937. 140–141.

[27] Ferenczi, 1957. 79.; Luby M., én. 181.

A visszaváltás legelterjedtebb módja a verés, ütés visszakézzel vagy valamilyen meghatározot tárggyal. A legtöbb adat a gatyamadzagot, nyírfavesszőt jelöli meg. Van azonban speciálisabb eszköze is, az a fonal, amit tudósok hét éves lánnyal fonatnak, ha ezzel a fonállal balkézről körülkerítik az elvarázsolt, átváltozott lényt, visszaváltozik.[28]

Természetesen nem szólnak az adatok a mítikus lények átváltozásainak módjáról, hiszen ezek ismeretlenebbek, nincsenek annyira emberközelben.

Az átváltozásnak vannak meghatározott alkalmai, a mágikus erővel rendelkező emberek esetében szinte mindig valamilyen céllal függenek össze. A táltos viaskodása idejére változik át, a boszorkány rontáskor vagy a boszorkányok gyülekezetébe menet, a javas mások szándékának kifürkészésére, az ördög, a lidérc az ember megtévesztésére, megrontására ölti fel az ismerősök, rokonok, szeretők alakjait. A cél sokszor rémületkeltés. Sokszor pedig egyáltalán nem derül ki, az átváltozás az öncélúság látszatát kelti. Különösen jellemző a kísértetre, akinek fő funkciója a jelenés, a különféle félelmes alakban. Nem érvényes az eleve alakváltozásra kárhoztatott lényekre, akik nem saját akaratukból változnak át, mint amilyenek az elátkozott visszajáró halottak.

Az átváltozás körülményeiről elmondható még, hogy a hiedelemszereplők tevékenységéhez hasonlóan kötődik meghatározott időpontokhoz (Geisterstunde), helyekhez (Gespensterort).

Az ormánsági természetfeletti lények átváltozását elemezve az eddigi gyűjtések alapján azt tapasztaljuk, hogy a garabonciás, a boszorkány, a javas és más tudományosok, a visszajáró halott, a szépasszony eredeti természeténél fogva antropomorfok, részben emberalakúnak képzelik a kísértetet, a lidérc elsődlegesen állat alakjában él a köztudatban, az ördög alakja homályos, de inkább állat, mint ember. Ebből következik, hogy átváltozásnak a természetfeletti képességekkel rendelkező emberek esetében azt tekintik, ha nem emberi alakjukban jelennek meg, a kísértet, a lidérc, az ördög esetében azt is, amikor ember alakot vesznek fel. Ha egy állatalakú boszorkány vagy javas emberré változik, visszaváltozásként értékelik, az eleve nem emberszabású lényekre ez nem jellemző.

Az ormánsági hiedelemtörténetek között kevés az olyan, amelyben szemünk előtt játszódik le az átváltozás, vagy többszöri átváltozás történik.[29] Megállapítható, hogy a természetfeletti erővel rendelkező emberek átváltozási képessége nagyobb formavariációja ellenére nehézkesebb, mint a lidércé, kísértete, ördögé. Az utóbbiak a történet folyamán többször változtatják alakjukat, a boszorkány és a javas jelen van, cselekszik, valamilyen állat, tárgy alakjában, csak visszaváltozását láthatjuk, vagy csak értesülünk róla.

[28] Szeremle (Bács-Kiskun m.), Zentai János gyűjtése, 1969.

[29] Zentai, 1972. 16. sz. szöveg.

Ormánságban a garabonciás (aki a táltos bizonyos tulajdonságaival rendelkezik, funkcióját részben átörökítette), az ördöngösök, a szépasszonyok nem változtatják alakjukat, mindig antropomorfak. Az alakváltozók legáltalánosabb kölcsönzött formája a kutya és a macska. Kutya képét veheti fel a boszorkány, a javas, a halott, a kísértet. Macskaként látható a boszorkány, a halott és a kísértet. Több lényre jellemző a ló, a marha, a kotlóstyúk csirkékkel, béka alakú megjelenés. Tárgy alakjában csak a boszorkány és a kísértet szerepel. Ha sorra vesszük az összes hiedelemszereplőt, azt látjuk, hogy legtöbb alakváltozata a boszorkánynak és a kísértetnek van. Ez nem véletlen, mert az ormánsági boszorkány fokozottabban rendelkezik a természetfeletti lények tulajdonságaival, néha igen nehéz elhatárolni éppen a kísértettől.[30] Ezek után lássuk az egyes hiedelemlények alakváltozatait az ormánsági hiedelemtörténetek szövegében.[31]

A boszorkány: leggyakrabban *macska.*

1. A szomszédban megrontották a marhákat, nëm akartak bémenni az istállóba. Feketéék, mert náluk történt, elhozatták a szalontai javast. A szalontai javas azt mondta Fekete bácsinak: „Hozzál fiam hét határból hét fekete vesszőt, hét szál kökönye veszszőt!" Fekete bácsi hozott is, a javas fogta, és bémënt az istállóba. Azt mondta, hogy mindjárt jön az, aki mëgrontotta a marhákat, fekete macska képiben. Úgy is lëtt, nëmsokára gyütt egy ëgy fekete macska, és igenyösen mënt bé az istállóba. De a fivesembör kiverte onnan a hét szál kökönye vesszővel. Aztán mëg azt mondta, hogy aki volt a rontó, annak lë fognak esni az ujjai. Lë is estek, úgy tudták mëg, hogy a komaasszony volt a rontó. Úgy rontott, hogy borsószalmát vitt be a Feketéék istállójába, és még a küszöb mellé lëásott mindönféle rondaságokat, kígyófejet, kölespolyvát, hagymahéjat, száraz békát. Mondta a javos, hogy ezöket el këll égetni, majd mikor ég, odamëgy az asszony. Feketéék kiásták, le-

[30] Lásd a kérdés irodalmát Zentai, 1972.

[31] Az itt közlésre kerülő szövegeket 1967–69. folyamán gyűjtöttem. Ha a gyűjtés magnetofonnal történt, az adatközlő születési éve után feltüntetett Mf. rövidítés jelzi. A szövegek végén feltüntetem ezen kívül a Motif-Index megfelelő számát, meghatározva ezzel az ormánsági hiedelemtörténetek helyét, az egyetemes népköltészeti anyagban. Azokban az esetekben, ahol az általam gyűjtött változat nem szerepel vagy nem pontosan úgy szerepel Stith Thompson munkájában, kiegészítő számot adtam, *kurzíválással* jelölve.

E423.1.2.1. Revenant as *white* cat.
E423.1.2.2. Revenant as *black* cat.
E423.1.3.6. Revenant as *human-headed* horse.
E423.1.8.1. Revenant as *red* cow.
F401.3.7.3. Demon in form of *cock.*
G211.1.1.1. Witch in form of *chinless* horse.
G211.1.7.1. Witch in form of *black* cat.
G211.2.11. Witch in form of *frog.*
G211.2.12. Witch in form of *lion.*
G211.2.13. Witch in form of *monkey.*
G302.3.2.1. Demon in form of *cock.*
G302.3.2.2. Demon in form of *duck.*
G302.3.2.3. Demon in form of *pigeon.*
G302.3.2.4. Demon in form of *fiery bird.*

pedőben kivitték a kertbe, vittek oda két lepedő szalmát, és elégették. Ez igaz volt, én is láttam, már iskolás gyerök voltam. Hát mikor égették a borsószalmát, oda is jött a komaasszonyuk, és mëgkérdezte: „Jaj, mit csinyálnak keetök, égetik a borsószalmát?" – Ahogy égött a borszószalma, úgy potyogtak lë az ujjai. Én is ismertem az asszonyt. (Drávafok, Nagy János, sz.: 1883.)

MI: G211.1.7.; D142.0.1.

2. Akkor vót, amikor a ruszki foglyok dógoztak a faluban. Az ëgyik helyön is vót ëgy ilyen ruszki, ëccör csak mindég máshova mënt alunni. Kérdözték, mér mén el. Aszonta, nëm mer ott alunni, nëm tudja, mi van este, de mikor lëfekszik, mindég hallja, hogy valami csurog, mintha fejnék a tehenet. Ëccör is, akkor ü hamar fönkőt, gyújtott lámpát, és látta ám, hogy ëgy fekete macska szaladt ki az istállóbu. Ezért nëm mert tovább ott alunni. – Egy öreg embör vót ott a gazda, az vót olyan boszorkányos. Amikor haldoklott, akkor a mënyit kérte oda, hogy a mënye fogja mëg a kezit, és annak aggya át a tudományát. De a mënye nëm akart odamënni. Aki boszorkányságot tud, annak mëg këll érte szenvenni, a tudományér, ezér nëm fogott vele kezet, nagy kínok között halt mëg. (Okorág, Prém-Berényi Vincéné, sz.: 1906. Mf.)

MI: G211.1.7.1.; D142.

3. A Győrék öregemböre bejárt rontani macska képében a Papék istállójába. Azok kihívták a herendi javost. A javos mëgfogta az istállóban a macskát, és mëgpatkolta. Győrék nagyon szégyellték, nëm is mutatták mëg az öreg Győr bácsit, amikor mëghalt, sënkinek. (Drávafok, Nagy János, sz.: 1883.)

MI: G211.1.7.; D142.

A *kutya* alakban járó boszorkányról Hegedüs Lajos tudósít Drávacsehiből,[32] *ló* Kiss Géza kákicsi,[33] Zentai Tünde[34] szavai feljegyzésében.

Markócon a következőket mondták:

4. Hallottam, hogy valamikor állatlan lovak jártak éjjel, legeltek. Boszorkányok voltak azok, gatyamadzaggal lëhetött üket mëgfogni. (Döme Sándorné, sz.: 1902.)

MI: G211.1.1.1.1.

Béka: 5. Vajszlóban történt, hogy ëgyszër, mikor kinn voltak a mezőn, éppen ëttek, hát odagyütt ëgy nagy béka, és nagyon nízte üket. A gazda odadobott neki ëgy marék túróstésztát, azt mondta, hogy: „Na, ëgyél!" A másik embör mëg azt mondta, hogy: „Nëm këll ennek ez!" – és belevágta a kését, el is találta a szöme mellett. Ugyanakkor a faluban mëgbetegödött ëgy öregasszony, az orra mellett volt ëgy seb, az ëgyre nőtt, terjedt, mëg is halt az asszony. Halála előtt megmondta, hogy az az embör okozta a halálát, aki beledobta a békába a kését, mer ü volt ott béka képiben. (Gyöngyfa, Bakó János, sz.: 1889.)

MI: G211.2.11.

Kotlós csirkékkel: 6. Ëgy embör csősz volt. – Hiricsben laktunk akkor – mënt a töltés mellett, hát ott egy kotyos csirkékkel. Azt hitte, hogy elszökött, gondolta, hogy összeszëdi a csirkéket, azt hazaviszi. De amikor szëdné föl, hát a kotyos úgy a nyakába ugrott, úgy a földhöz vágta, hogy alig tudott fönkőni, boszorkány volt az. (Drávacsehi, László József, 1898.)

MI: G211.3.1.; D166.1.

Különösen változatos formában szerepelnek a boszorkányok azokban a történetekben, amelyek a karácsony éjfeléhez fűződnek, amikor lucaszékről próbálják meglesni, felismerni a boszorkányokat a vállalkozó szellemű férfiak. Itt láthatók *marha* alakban:[35]

7. Ez is azon a körösztúton volt, mert ez nekünk – körösztútnak mondják – amint akkor hajtott a csordás, akkor há ezök csinyáták, mëg, akik elejben a lucaszéköt, kíváncsiak vótak. Kabaknak mondják, ezt kifúrták körösztül-által, és azt a körösztútnál a lábik közé tëtték, a kabakot, és azon körösztül nézték, – hátrafelé így néztek vele – és akkor a marhák között, – akkor szilaj marhák voltak – ahogy hajtották azon a körösztúton körösztül, és akkor hát látták, hogy ëgy asszony és ëgy embör vót a marhák között. És akkor az ëgyiket kilelte a hideg utána való napon, de sokáig is lelte. Cuka Katának hítták ezt a babonás asszonyt, ezt az öregasszonyt, akkor ez elmënt az egyik embörhöz, akit lelt a hideg, hogy – „Édös fiam, – aszondi – tudom, hogy láttál, – aszongya – tudom azt is, hogy lel a hideg, de ha nëm mondod ki sënkinek, akkor lëáll rólad a hideglelés!" – Hát aztán így történt, akkor tényleg el is állt a hideglelés. Aztán merte, mikor az má mëg is halt, elmondani. Hát így történt. (Okorág, Prém-Berényi Vincéné, 1906. Mf.)

MI: G211.1.3.; G259.1.; D133.1.

8. Luca napján, december 13-án, akkor ëgy pálcikát csináltak, úgy, hogy mindön nap ëgyet vágtak rajta. Akkor karácsony este éjfél előtt kiálltak a körösztútra, és ezzel a bottal várat kerétöttek, és odaültek a közepibe. Éjfélkor aztán gyüttek ám a széllel mindönféle boszorkányok, de állat formájában, mindönféle olyan csúnya rémisztő alakok, ki akarták ijeszteni üket a várból, mert ott ugyë nëm bánhatták, azon nëm volt hatalmuk. – Azok olyan mindönfélét láttak onnan, hogy volt, aki szörnyet halt ijedtében. (Nagycsány, Bonyár, János, sz.: 1894.)

MI: G211.

Egyéb állat-alakok: 9. Luca napján este kezdtek egy kis széköt fából csinyálni, akkor egész karácsony szombatjáig faragtak belőle, hogy karácsony szombatjára lëgyen készen. Akkor készen lett, akkor ëgy nagy várat kerétöttek a körösztúton, elmëntek ki,

[32] Hegedüs, 1946. 32–34.
[33] Kiss, 1937. 145.
[34] Zentai, 1968. 36–37.
[35] Hasonlót közölt Berze Nagy Sellyéről, 1940. III. 285.

beleültek a közepibe, arra a lucaszékre, akkor ott vártak. Mikor már nagy idő vót, akkor mëntek a rosszak mindönféle fajta formában: majom, farkas, mindönféle formát mutattak. Akkor annyira mëg voltak rémülve, az, aki benne ült, azok legényök vótak, mind amaféle legényök. Akkor a barátai mëg mind ott álltak körül, puskával, fejszével, vasvillával, hogyha mënne valaki, akkor majd adnak is neki. De azok sëmmit së láttak, csak az a kettő, aki benn ült. Akkor nëm láttak sëmmit, ezök mëg ëgyre kiabáltak, hogy itt van, hogy mindjárt rám gyün, akkor ëgy nagy malomkövet a fejik fölött forgattak azok a rossz valakik, akkor attú félt az a kettő, hogy most vége van, agyon öli az a nagy malomkű. Jól van, ez csak mënt így, mënt így sokáig, ëgyszer a kakas elkezdött kukorékolni, akkor azonban vége lëtt a rossz világnak, elmëntek. Ezök mëg, akik benne ültek, úgy megijedtek, hogy hazáig futottak, annyira kilelte őket a hideg, hogy nëm is ünnepőhettek karácsonykor, ijedtükbe. Nahát errül ennyit tudok. (Kákics, Margit Péterné, sz.: 1886. Mf.)

MI: G211.2.*13.*; D118.2.+MI: G211.2.2.; D113.1.

10. Luca napján éjszaka a legények kivitték a lucaszéköt a körösztútra. Bográcsot is vittek, mert azt mondták az öregök, hogy aki ki meri vinni, tele pénzzel hozza vissza. Ráültek a székre a körben. A székről látták, hogy oroszlánok medvék, lovas embörök akarnak nekik ugrani, de nëm tudtak bejönni a körbe. (Szaporca, Vajda Sándorné, sz.: 1891.)

MI: G211.2.*12.*; D112.1.+MI: G211.2.1.; D113.2.

11. Lucaszékek valamikor voltak, széket csináltak, ugye Luca napján mëgkezdték, tizenhárom nap, karácsonyig mindön nap vágtak rajta, amikor a széköt csinálták, és akkor karácsony estéjén kiültek a körösztútra. Mert Kákicson van körösztút, ugyë a temető felé van ëgy kishíd, és ottan kovácsműhely volt, hát ottan lëültek. Csináltak egy nagy várat, izét, lencsét, mákot, lenmagot, szóval ilyen apró valamit szórtak el, és nagy várat kerítöttek, és annak a közepébe lëtëtték ezt a lucaszéköt, ketten is ráültek. És mikor háromnegyed tizönkettő volt, akkor látták, hogy – akkor olyan poros karácsony volt, nëm volt csúnya idő – hogy a vasút felül úgy porzik valami. Hát gyüttek ám, négylovas hintóval, négylovas hintóval jöttek, rajta és hát hátul ültek olyan feketék, ültek rajta. A kocsis az már ostorral meszsziről fenyögetött nekik, hogy mënnyenek el az útbul, mert elgázlatik, nahát erre hát, – ja mëg volt nekik mondva, hogy në mozduljanak onnan. A szék olyan kis háromlábú szék volt, – nëm mëntek el onnan. Akkor megállt a hintó, acskót ráztak nekik, hogy pénz van benne, akkor sem mëntek el, akkor ëgy darabig csak ott volt, akkor azt eltünt. Akkor ëgyszer mëgint, de mindig onnanfelü gyüttek, mëgint gyüttek. Akkor ëgy nagy erdő keletközött előttik, akkor vágták a fát, ezök olyan feketék voltak, mind czök az embörök, akik onnan gyüttek, Vágták a fát, hogy rájik dül, mutogattak nekik, hogy szaladjanak el, de akkor së, úgyë, és akkor, – hát nëm mertek ezök mindönt mëgnízni, mer ilyen köpeny vót rajtik, és hátul a hátiknál kettő állt ki – mondta, hogy ü majd odamëgy velik, és hátha valami bajik esik, de azok nëm láttak sëmmit. Azok hát észrevëtték, mëg többen körü vótak, hogy mindig így húzták lë, amikor olyan csúnya valami vót, úgy húzták lë a fejiket, bele abba a hogyhívjákba, hogy hát féltek, hát mer nëm lëhetött róla tudni. – Na, akkor az së, akkor a fát döntögették, hogy az mindjárt rájik dül, az së, akkor többféle, ilyen mindönfélét, tán háromszor vagy négyször, még el nëm mullott az idő. Félegykor, akkor má ezök eltüntek. Na, akkor ezök, mikor má mëgcsöndesödött, nëm gyütt többet sëmmi së, akkor hamar fölkapták a széköt, és elszaladtak vele be. Otthon égött a kemönce, bedobták a kemöncébe ezt a széköt. És akkor hát így történt. Akkor ezök az utóbbi fiatalok, hát nëm hitték el, – mer ezök má idősebbek vótak, akkor, neköm az egyik körösztapám vót, az elmënt Amerikába – akkor ezök a fiatal gyerökök ,ezök is mëgpróbálták. Hát ezök is úgy látták, és akkor kérdözték, – mer amikor estelödött, ezök mindég elmëntek haza, nëm mertek este járni – és mondták, hogy: „Mit láttatok? Mit láttatok?" – azt mondták, hogy aki kíváncsi rá, csinyálja mëg, ük nëm mondik mëg. Hát így történt ez a lucaszék, hát akkor biztos, hogy nëm jót láttak. (Okorág, Prém-Berényi Vincéné, sz.: 1906. Mf.)[36]

MI: G259.1.

Nem állatalakú a boszorkány, de *szarva* az állatokkal való kapcsolatra utal.:

12. Egy piskói gyerök elvitte a lucaszéköt a templomba Darócihalmára, az éjféli misére. Lëtëtte, azt várat kerétött köréje, és a pappal beszentöltette. Oda beült a várnak a közepébe, hát ëgyszër csak gyüttek ám a boszorkányok, gyüttek bé a templomajtón. Mindëgyik félrehajtotta a fejét, úgy gyütt bé, mer nagy aggancs volt a fejikön, az összes boszorkánynak. Félrehajtották a fejiket, először csak az egyik szarvikat tudták bédugni, aztán a másikat, akkora szarvik vót. De nëm látta ám sënki, csak az a gyerök, aki a székön ült. Hát amikor a boszorkányok a gyerök közelibe értek, csak úgy döfködtek befelé, agyon akarták szúrni, de nem érhették el, mert nagy volt a vár, a várba mëg nëm mëhettek bé. De mëgfenyögették, hogy gyüjjön csak ki, majd mëgláti, mi lësz. De a gyeröknek valaki már jóelőre mëgmondta, hogy vigyön magával mákot, és amikor kigyün, szórja el maga után. Úgy is tëvött. Azt is mondták neki, hogy elsőnek gyüjjön ki a miséről, mert különben nagy baj lësz. A gyerök mëg is fogadta a szót, még mielőtt vége lëtt a misének, kiszaladt, és elszórta a mákot maga után. Igenyösen futott hazáig, ahogy a lába bírta, mëg sëm állt, mégis alig hogy becsapta maga után a ház ajtaját, már ott voltak a boszorkányok. Annyian voltak, hogy ilyen gyorsan fölszëdték a mákot. Akkor mëgszabadult a gyerök, de utána nagyon beteg lëtt. Már két hete feküdt,

[36] Hasonló szöveg: Kiss, 1937. 133–134.

mikor mëglátogatta a két szomszédasszony, azok is boszorkányok voltak, mëgkérdözték: „Beteg vagy? Beteg vagy? Az is maradsz mindég, mindég nyomorultabb lëszöl, amíg csak élsz, ha lë nëm mondsz rólunk!" – a gyerök mëg nagyon fogadkozott, hogy nëm áruli el sënkinek, hogy mit látott, így aztán mëg is gyógyult. (Drávacsehi, László József, sz.: 1898.)
MI: G253.; F511.3.

Megjelenik *tárgy* alakjában is.

13. Az édösapámmal történt mëg. Fiatal korában járt el ëgy lányhoz Bogdásába. Ëgyször is mënt, azt ahogy gyün ki az út, a kanyarban, ëgyször csak ëgy kerék gyün feléje, dë csak kocsikerék ám magában. Azt mindég mondi az a kerék neki, hogy: „Siess, siess!" – Nagyon megijedt, mikor hazagyütt elmondta a szomszédgyeröknek. Az meg, a Laci mondi ám, hogy mëgállj, holnap én is elmëgyök veled, de viszöm ám a kisbaltámat, – mer akkor mindönki kisbaltával járt a szomszédfaluba. – Mëglásd, mëgtuggyuk, ki az! Hogyan tudod mëg? kérdözte édösapám. – Majd mëglátod, mer ez csak boszorkány lëhet. Hallottál-e te már olyat, hogy ëgy kerék beszél?! – Amint másnap mönnek, hát mögen gyütt a kerék, azt kezdi mondani, hogy: „Siess, siess!" A Laci gyerök mëg fogta ám a baltáját, azt kétször visszakézzel odavágta a kerékhöl, de mind a kétször ugyanabba a küllőbe, mert közben a kerék fordult. Akkor a kerék eltűnt. Másnap hallik ám, hogy ëgy öregasszony ëtt Luzsokon nagyon beteg. Az az asszony elhivatta magához az édösapám barátját, a Lacit, és azt mondta neki, hogy: „Édös fiam të okoztad a halálomat!" – az mëg azt mondi, hogy minek kellött kenek kerék formájában éjnek idején járkálni. – Hát azért mënt, mert nëm akarta, hogy édösapám más faluba udvaroljon, mëg akarta ijeszteni, në merjön odajárni. (Luzsok, Özv. Kun Istvánné, sz.: 1904.)
MI: D256.

A j a v a s átváltozásáról eddig Ormánságból nem publikáltak adatot. Gyűjtéseim során béka és kutya alakjáról szereztem tudomást.

Béka: 14. A rokonyom, kemsei embör volt, kaszált a rétön. Délben leült az árnyékba, odagyütt hozzá ëgy nagy repityös béka, és csak nízte, nagyon nízte. Ü mëg fogta a kését, és hozzávágta, akkor a béka eltűnt. de a kés is. Ëgyször a rokonyom beteg lëtt, csak nëm javult, elmënt a budákóci javoshoz, hogy segétsön rajta. A vak Pista mëg adott neki ënni, kést is tëvött oda neki. Ü mëg csak nézi, forgati a kést. Kérdözi tüle a javos, minek nézi annyira azt a kést. A rokonyom azt mondi, hogy szakasztott olyan, mint az ü kése vót. A javos mëg mondi neki, hogy: „A tied a kés, emléközz csak vissza rá, mikor belém vágtad! Most az ëgyször megbocsájtok, mert nëm tudtad, hogy mit cselekszöl." Azért segétött rajta. Én is láttam ëlyen nagy békát, még jó, hogy nëm bántottam. (Markóc, Özv. Nagy Babud Józsefné, sz.: 1880.)
MI: G211.2.*11.*

15. A nagybácsám a bornyukat őrözte, öreg vót már. A Bözsi nene mindég járt hozzá. A családja mëg nëm nízte jó szömmel, hogy öreg ü már, nëm való neki az ëlyen. Úgy, hogy má ü is mondta a Bözsi nenének, hogy në gyüjjön, de mindég gyütt nëm akart elmaradni. Ëgyször is délbe gyütt ki az öreghöl, azt hozott neki túróstésztát, hogy ëgyön. Az öreg mëg azt mondi neki, hogy: „Minek gyüttél, mondtam, hogy në gyüjj!" Az mëg azt mondi, hogy: „Hoztam neköd finom túróstésztát, ëgyél, aztán majd dögölődjünk egy kicsit." Aztán ëgyre csak biztatta, hogy ëgyön. Az öreg mëg azt mondta, hogy má csak fiataloknak való a dögölődés, és nëm évött, félt, hogy hátha van benne valami, amivel mëgéteti. Hanëm ott volt ëgy nagy béka, az nagyon nízte üket, annak odatëvött ëgy marékkal, de a béka nëm évött belüle, hanem mëgfordult, és elmönt. A Bözsi nene mégiscsak ártott valahogy a nagybácsámnak, az meg elmënt a szigeti javashol, hogy szabadétsa mëg üt az asszonytól. A Mari néni nëm is hagyta neki elmondani, hogy mi a baj, azt mondi: „Tudok én mindönt, mindönt hallottam, mikor a túróstésztát vitte neköd. Nyugodj mëg, nëm fog többet háborgatni a Bözsi!" Úgy is lëtt. (Markóc, Kovács Péterné, sz.: 1893.)
MI: G211.2.*11.*

16. Aratáskor vót, az embör mëg az asszony délben a hüsön ültek, és kalányosgombócát ëttek. Hát látják ám, hogy ëgy hatalmas béka nézi üket, mintha ënni akarna. Az embör odadobott neki ëgy gombócát, az mëg bekapta. Kilenc gombócát mëgëvött. Ëgyször az embör mëgbetegëdött, elmënt Szaláncára a javashoz. A javas azzal fogadta; „Már hogynë gyógyétanálak mëg, mikor olyan jól tartottál gombócával!" (Rádfalva, Özv. Tóth Jánosné, sz.: 1904.)
MI: G211.2.*11.*

Kutya: 17. Édösanyám mondta, mikor lány volt, elmëntek kapálni Sárostóra, azt ü elébb gyütt haza, mint a többiek, ëgyedül. Hát amint gyütt az úton, előtte szalad ëgy kiskutya. Édösanyám mindég mëg akarta fogni, de mikor már mëgfogta volna, mindég sëmmivé lëtt, mert javos volt a kutya. (Sellye, Nagy Sándorné, sz.: 1887.)
MI: G211.1.8.; D141.

A l i d é r c Kiss Géza gyűjtése szerint „Mindig változtatja képét, ha valahová bemegy." Kákicsról közölt szövegében egy asszonyhoz férje képében megy.[37] Emberalakjáról tájékoztat Hegedüs Lajos is Hiricsből.[38] Magam általában állatalakjáról hallottam. Többnyire valamilyen madár, legtöbbször fekete tyúk, csirke.

18. Beszélték, hogy van „lüdvérc", én nem láttam, de volt, aki találkozott vele. Ëgy embör *kakas* formájában látta meg ëgyször éjjel, de más formában is járt. Mëg akarta fogni, de eltűnt, hanëm utána mind a két karja, itt belül „varacskos" lëtt. (Marócsa, Járó Ádámné, sz.: 1897.)
MI: G303.3.2.*1.*; F401.3.7.3.

[37] Kiss, 1937. 134.
[38] Hegedüs, 1946. 107., 110–111.

19. Az édösanyám mesélte azt is, hogy – Martin szülének hitták azt az asszonyt, ilyen talpas házikóban lakott, – hogy annál vót, vót ilyen „lüdvérc". És akkor hát én kérdöztem édösanyámtól, hogy mi az a lüdvérc, hát az is csak úgy tudta, hogy fekete tiknak a tojását hóna alatt keltik ki. És azt mondja, így az ajtó mellett vót, ilyen kis lábasforma *kácsa,* kicsi-pici, mert az pici, mint a kikelt csibe, csak akkora, és az ott ücsörgött. Hát kérdözték, hogy mi az, aztán mondták, hogy kiscsibe. Szóval éjszaka, akkor tört, mindönt dobált lë, csak úgy zirgött-zörgött. És hát akkor mondták, hogy hát abbú nëm jó, hogy ëgy keljön, hanëm azok párosuljanak, mert ha nëm, ëgy van belüle, nëm nyüstény, akkor, hogy is mondjam, nëm hogy békét a családban. Hogy ugye ennek olyan – hogy úgy mondják – rézből van a micsodája, na, a pöcse. Így mesélte édösanyám. (Okorág, Prém-Berényi Vincéné, sz.: 1906. Mf.)

MI: G302.3.2.2.; G302.7.1.

20. Gyenisék házában olyan *galambok* voltak, akik összehordták a gazdaságot, de az öregasszony terhére. Két kis fekete galamb volt, úgy szólétotta üket az öregasszony, hogy: „Pipóka, Manóka". El is fogyott, nëm tudott mëghalni. Mëg akart szabadulni a boszorkányos galamboktól, elküldte üket, hogy hozzanak likatlan malomküvet, így tudott mëgszabadulni .A galambokat vásárban vëtték, lëhetött vënni, de mi nëm mertünk, mert elsorvasztották a gazdájikat. (Szaporca, Vajda Sándorné, 1891.)

MI: G302.3.2.3.

21. Mikor nagylány voltam, burgonyát mertünk a szomszédságban. Aztán mergyünk a burgonyát, mergyünk, ëgyször csak mondták, hogy siessünk, mert fölhő gyün. Hát fölnézök az égre, ëgy olyan nagy *madár,* mint ëgy kánya, röpült, de tiszta *tüzes* vót. A Margit Jánosné mondta, hogy „lüdvérc." Én kérdöztem, hogy mi az, azt mondta, hogy fekete tiknak a pici tojásából kelti ki valaki a hóna alatt. Fölöttünk röpült el a Pikó gyángyi irányába. (Luzsok, Özv. Kun Istvánné, sz.: 1904.)

MI: G302.3.2.4.

A halott saját emberi külseje mellett megjelenik fehér galamb, fehér kakas, nyúl, majom, macska, kutya, kotlós csirkékkel, disznó képében, valamint tüzes lényként.[39]

22. Akkor az én emböröm, akkor vót éjjeliőr, amikor a Tóth Józsi apja mëghalt. Hát az emböröm mënt arra, látta, hogy a Tóthék pajtájának a kapuját mindég tëtték-vëtték, hol kinyitták, hol bétëtték, egy *fehér macska* mëg hol kigyütt, hol bémënt. Szólt is az emböröm a Tóth Józsinak, fönkőtötte, hogy: „Te Józsi, – aszondi – a pajtaajtót mindég nyitik-csukik, nyitik-csukik, és a fehér macska ki-bejár." Azt mondta a Józsi, hogy ez bizony már így van, mióta szegény édösapám meghalt. (Kémes, Őr Kovács Jánosné, sz.: 1895.)

MI: E423.1.2.1.

23. Öreganyám anyósa, mikor meghalt, hazajárt *disznó* képében, mert nagyon káromkodós volt. Éjszaka ilyenkor tiloltak az asszonyok, mikor gyütt a disznó, nagyon féltek, irdatlan nagy disznó volt. Szóltak öregapámnak, hogy ëgy nagy disznó jár. Öregapám monda, hogy „Në féjjetök, majd én elkergetöm!" Éjjel kiment az asszonyokhoz, ahol tiloltak, de ott el is aludt. Ëgyször csak gyün mëgen a disznó, fölkőtötték nagyapámat, hogy mëggyütt mëgen a disznó. Öregapám fölugrott, és mëgkérdözte, hogy: „Hol van hát?!" Amikor mëglátta, elkezdte kergetni a temető felé, jól mëgverte a vëllával, akkor a disznó eltűnt. Öregapám mëg igön futott hazafelé, gyorsan beugrott az istállóba. Akkor nagy szél támadt, örgapámat hívtuk lëfeküdni, de ő csak ëgyre azt mondta: „Nëm merök bémenni a házba." Azt ott aludt az istállóban. (Szaporca, Vajda Sándorné, sz.: 1891.)

MI: E423.1.5.; D136.

24. Éjjel gazdátlan *kotlós* járt *csirkékkel,* ha megfogták, semmivé vált, mert bűnös halottak voltak. (Szaporca, Vajda Sándorné, sz.: 1891.)

MI: E423.3.6.

25. Nagyanyám mesélte, a szomszédjikkal történt mëg. Mënt kocsival Vajszlóra, ëgyször csak a lovak nagyon erőlködve húzták a kocsit, és észrevëtte, hogy mellette egy *tüzesembör* ül. Félt nagyon, húzódott el tüle, de az mëg utána. Már olyan közel volt, hogy pörkölte a bajuszát, akkor elkáromkodta magát. Akkor a tüzesembör eltűnt a kocsiról, a lovak pedig könnyen húzták tovább a kocsit. A tüzesembör még utána szólt: „Ó te gonosz embör, csak egy Miatyánkot mondtál volna el, akkor mëgszabadultam volna!" (Nagycsány, Bencs Gizella, sz.: 1942.)

MI: E421.3.

A kísértet[40] ember alakjában gyakran lólábú, ilyenkor emlékeztet az ödrögre, de nem nevezik annak, gyakran tüzes jelenség.

26. Valamikor a nagyapám apja a Lankai-pusztánál odaszorult télen a kis halászházba. Volt ott ëgy kis zsír, liszt, úgy hogy tudott ënni valamit. Úgy gondolva, hogy ott marad éjszakára, mert nagy hóvihar volt. Amint ott üldögél, ëgyször csak halli ám, hogy nyílik az ajtó, lëkapta a puskáját, – mer olyan halász-vadász embör vót, ott vót a feje fölött a puskája – lëkapi, hát begyün ëgy asszony. Nëm is köszönt, nëm is szólt ëgy szót sëm, annyi nëm sok, csak odaállt a kályhához, nekidütötte a farát, azt csak állt, de nem szólt, csak nízött. Az öregapám mëg nízi, hát láti ám, hogy *lólába* van, de megijedt ám, gondolta, ez nem lësz jó, nëm is mert mëgszólalni. Az asszony mëg csak ott állt, oszt az sëm szólt

[39] A magyar hiedelemmonda-katalógus szerint B. II. 2., B. II. 5. típusszámúak. (Körner, 1970. 60.) Az Ormánságban meglévő típusokról részletesebben: Zentai, 1972.

[40] A kérdés részletes feldolgozását irodalommal együtt lásd Zentai, 1972.

sëmmit. Osztán mikor hajnalodott, elkukorékolta magát a kakas, fogta magát, elmënt. Mikor a kakas harmadszor kukorékolt, éppen az ablak alatt mënt, beszólt öregapámnak: „Köszönd, hogy nëm szóltál, mer elbántam volna veled!" Öregapám mindég beszélte, azt mondta, hogy igaz volt, de én nëm hittem ám, csak nëm akartam mondani, hogy hazudik. (Drávapalkonya, Dani Józsefné, sz.: 1896.)

MI: F551.1.2.

Állatalakjai: 27. Az okorági zángyi mondta, hogy mikor mënt a rokonyokhó, ott ült a gangon egy fekete *macska,* mikor visszafelé mënt, még mindég ott vót. Nagyon nagy vót. (Kémes, Őr Kovács Jánosné, sz.: 1895.)

MI: E423.1.2.2.

28. A Nagy Pétör bácsi, a hiricsi is mënt ki a temetőbe legeltetni. Hát mindég odamënt hozzá egy *kutya,* el akarta zavarni, de nëm mënt, utóbb mindég mëg akarta ütni, de csak nëm tudta, ëgyször aztán mëgütötte, de úgy ám, hogy mëgdöglött. Később nézi, de a kutya sëhol së volt, eltűnt, pedig agyonütötte. Neki mëg ëgy örökös seb lëtt a lábán. (Luzsok, Szabó Istvánné, sz.: 1900.)

MI: E423.1.1.

29. A Kósa Pista is látott ëgy lovat, oszt a *lónak nëm volt feje.* Gyütt a bálból, azt ott volt a ló a templom mellett a gyöpön, nëm volt feje, mégis legelt, csak úgy hersögött a fű a szájában. Mikor elmënt mellette, a ló is elindult, mikor ő mënt, a ló is mënt, mikor ő megállt, a ló is mëgállt. A Pista nagyon mëgijedt, de mikor bémënt az udvarukba, már nëm látta a lovat, ellëtt valahová. (Vejti, Kamu Péterné, sz.: 1888.)

MI: E423.1.3.3.

30. A Cakó körösztanyáék ëgyször elmëntek Vörösibe javosfűért, a vörösi erdőbe. Ketten mëntek ëgy másik asszonnyal, éjjel gyüttek haza, tizönëgykor, akkor az erdőből utánik mënt egy ló, egész a foki temetőig kergette üket, *embör feje vót a lónak.* Elmondta az urának, hogy mi történt velik, az mëg jól mëgverte, hogy mér mászkál éjnek idején az erdőben. Ëgyször mëg elvót a gyótai erdőbe, onnan is mëgkergették. Ez a Cakó körösztanya, amikor haldoklott, látta az ördögöt a falban. Nehezen halt mëg, ëgyre csak hítt mindönkit, hogy fogjon vele kezet, de sënki nëm vót bolond. Nagyanyám sokat beszélte. (Markóc, Kovács Péterné, 1893.)

MI: E423.1.3.6.

31. Akkor azután, aztat én nëm láttam, csak mesélte a Vető Pista mëg a Marton Vendel. Gusztávművén vótak bálban, a temető mellett gyüttek haza, ott vót egy *kotlós csirkékkel.* A Pista mëg akarta fogni, hogy hazaviszi az anyjának, mer még nëm vót otthol csirke. De a kotyos ëgyre csak ugrált vele szömbe, ëgy csirkét së foghatott mëg. Akkor aztán elgyüttek haza. Úgy februárban vót, húshagyókor. (Vajszló, Müller János, sz.: 1897.)

MI: E423.3.6.

32. A Berenkó Józsi bácsi látta, amint a temető felé mënt este, ëgy nagy vörös *tehenet* látott. Hát amint odaér a temetőhöz, a tehén nyomtalanul eltűnt. Kísértet vót. (Luzsok, Szabó Istvánné, sz.: 1906.)

MI: E423.1.8.1.

Hegedüs Lajos által közzétett mondákban a kísértet többek között tarka tehén, bika, récék képében jár.[41] Ezeken kívül malac,[42] menyét,[43] liba,[44] és tárgyi alakjában létra.[45]

Az ördögről Ormánságban elég keveset tudnak. Macska, komaasszony alakjában téveszti meg az embert, udvarlónak álcázva megy a fonóba.[46]

33. Valamikor eljártak este fonyni még éjfélig is. Összemëntek a lányok, gyerökök. Hát asztán mindönkinek ott vót az udvarlója, csak ëgy lánynak nëm. Hát ez nagyon szomorú vót, hogyhát mindönkinek van udvarlója, csak nekije nincs. Amikor épp tizönkettő vót, nyillott ki az ajtó, hát ëgy szép fijatal embör mënt bé, szépön odaült emellé a lány mellé. Nëm szólt ëgy szót së, többiek së szótak sëmmit, nëm mertek szóni, csak vártak, hogy majd mi lësz. A lánynak a pörgőjirü lëesött a mazzag. Hát amint lëhajult, tëszi rá a pörgőre a mazzagot, hát láti, hogy lólába van neki. Hogy mi lëtt aztán tovább, nëm tudom. (Okorág, Prém-Berényi Vincéné, sz.: 1906.)

MI: G303.4.5.3.; F551.1.2.

[41] Hegedüs, 1946. 94–95., 109.
[42] Kiss, 1937. 144.
[43] Berze Nagy, 1940. III. 343.
[44] Zentai, 1972. 4. sz. szöveg.
[45] Hegedüs, 1946. 37.
[46] Hegedüs, 1946. 32., 29–31., 40–44.

IRODALOM

APULEIUS,
1964. Az aranyszamár. Bp. 7. kiadás.

BERZE NAGY, János
1940. Baranyai magyar néphagyományok. I–III. – Pécs.

BETH, K.
1936–1937. Verwandlung. – Berlin–Leipzig. In: Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens. VIII.

BOSNYÁK, Sándor–BUZÁS, Andor
1958. A cigány nép hiedelemvilága. JPM Adattár 311.

DIÓSZEGI, Vilmos
1952. A viaskodó táltosbika és a sámán állatalakú életlelke. Ethn. 63. 308–357.
1957. A bukovinai székely boszorkány kapcsolata az állatokkal. JPMÉ. 3. 57–69.
1958. A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben. – Bp.

DÖMÖTÖR, Tekla
1964. A mondakutatók nemzetközi értekezlete Budapesten. Ethn. 75. 166–167.
1964. Magyar néphit és népszokások – Kelet és Nyugat között. Ethn. 75. 189–197.

ERDÉSZ, Sándor
1958. Állattá változások a nyírségi népi hiedelmekben. JAMÉ I. 215–226.

FERENCZI, Imre
1957. Az ördöngös kocsis alakjának néhány kérdése. Ethn. 68. 56–86.
1960. Az animizmus világa és a magyar erdőkultusz. Műveltség és Hagyomány 1–2. 5–33.

FRAZER, J .G.
1965. Az aranyág. – Bp.

GUNDA, Béla
1957. A totemizmus maradványai a magyar táltoshagyományban. DMÉ 1957. 63–72.

HAND, W. D.
1965. Status of European and American Legend Study. Current Anthropology. Okt. 1965. Vol. 6. No. 4. 439–440.

HEGEDÜS, Lajos
1946. Népi beszélgetések az Ormánságból. – Pécs

HELLER, Bernát
1909. Mephistopheles mint kutya Ethn. 20. 202–206.

KISS, Géza
1937. Ormányság – Bp.

KÖRNER, Tamás
1967. A magyar hiedelemmondák rendszerezéséhez. Ethn. 78. 280–285.
1969. Boszorkányszervezetek Magyarországon. Ethn. 80. 196–211.
1970. Mutatvány a készülő magyar hiedelemmonda-katalógusból. B) A halál és a halottak. Ethn. 81. 55–96.

LUBY, Margit
é. n. Fogyó legelőkön – Bp.

P. MADAR, Ilona
1967. Sárrétudvari hiedelmek NK 12. 23–226.

O. NAGY, Gábor
1957. Mi fán terem? – Bp.

ORTUTAY, Gyula
1940. Kis magyar néprajz – Bp.

Cs. PÓCS, Éva
1963. Kötés és oldás a magyar néphitben Ethn. 74. 565–612.

SCHRAM, Ferenc (szerk.)
1970. Magyarországi boszorkányperek 1529–1768. I–II. Bp.

SOLYMOSSY, Sándor
1943. A magyar ősi hitvilág In: A magyarság néprajza IV. – Bp.

SZENDREY, Ákos
1946. A magyar lélekhit Ethn. 57. 34–46.

SZENDREY, Zsigmond–SZENDREY, Ákos
1940. Részletek a készülő babonaszótárból Ethn. 51 .195–210., 321–336.

SZOBOSZLAYNÉ RAFFAY, Anna
1952. Vegyes néprajzi gyűjtés, főleg szokás és népi hitvilág. Kézirat. EA3494.

THOMPSON, Stith
1955–1957 Motif-Index of Folk Literature. I–VI. Copenhagen.

ZENTA, Tünde
1968. Táltosviaskodás? Múzeumi Körlevél 13–16. sz. 36–37.
1972. A visszajáró halott és a kísértet epikus megjelenítése az ormánsági néphitben. JPMÉ 14–15 (1969–1970).

ВОПРОС ПРЕВРАЩЕНИЙ СВЕРХЪЕСТЕСТВЕННЫХ СУЩЕСТВ ВО ВЕРОВАНИЯХ НАСЕЛЕНИЯ ОРМАНШАГА

Т. ЗЕНТАИ

Сверхъестественность имеет общие формы проявления, характерные для каждого персонажа верований. Такова и способность к превращению.

Вера в превращение встречается во верованиях каждого народа, как первобытный элемент, она коренится в анимистических, тотемистических представлениях и имеет широкий исторический, культурно-исторический фон.

Настоящая работа занимается вопросом превращений в общем и публикацией преданий о превращающихся существах от народности Орманшага, его анализом, сопоставлением с параллельным венгерским материалом, и таким образом содействует в решение открытых вопросов.

Способностью цревращения владеют во венгерских народных верованиях главным образом талтощ (táltos похож к шаманам), ведьма, призрак, возвращающиеся мёртвые, чорт, кошмар, в меньшей степени чернокнижник, бесноватый и ‚красавица'. Все они во верованиях в разных людей, животных, в предметы, в растения. Превращение происходит при определенных условиях, способах, оно может иметь разные назначения.

В народных верованиях Орманшага встречаются разные формы ведьмы и призрака; чернокнижник и бесноватый, а также „красавицы" — напротив материала других частей страны — тут совсем не владеют способностью превращаться. Формы превращений могут быть разными, но каждый персонаж имеет своё типичное проявление. Жаба является характерной для ведьмы, а не для призрака, лошадь для призрака, а не для кошмара и т. д. А в то же время превращения видов совсем не связываются с одним персонажем, вид собаки или кошки, напримеp, может, так сказать, принимать каждое существо, владеющее способом превращения.

Во второй половине работы даны тексты преданий Орманшага, характеризирующие все персонажей местный верований. Тексты сопро ождаются с №-ами Мотиф-Индекса Томпсона.

The problem of transformation of supernatural beings connected to folk belief in Ormánság

T. ZENTAI

There are general forms of appearance of supernatural things which are typical to almost all characters of believes. Such as the ability of changing forms and the transformation.

This study is dealing with the problem of transformation generally and by publishing and analysing of belief myths of changing beings in the Ormánság, by analysing the parallel Hungarian material it wants to contribute to the solving of the open questions of this theme field. The 33 myths were defined by the numbers of Thompson's motif-index.

In the Hungarian folk belief the „táltos" (shaman), the witch, the ghost, the returning deads, the devil and the „lidérc" (night-spirit having many kinds of functions) are having the ability of transformation to the highest degree, it is less characteristic for the „garabonciás" (magician with „black-book"), „ördöngősök" (men having power to direct the (evil) spirits), „szépasszonyok" (white women). In the course of transformation the being of the belief are putting on or changing different human, animal, object and plant forms. The transformation can have definit circumstances, ways, means and aims.

The witches and the ghots have most form variations in the folk belief of Ormánság, in comparison to the national material the „garabonciás", „ördöngősök" and „szépasszonyok" are changing their forms not at all. The form treasure of changing shapes is abundant, but every character of the belief myths has its typical or most typical forms of appearance. The form of a frog is connected to the „javas" (man having magic power to healing and to telling fortune) and not to the ghost, the form of a horse to the ghost here and not to the „lidérc" etc. The changing of forms at the same time can not be connected generally to a single character e. g. the form of a dog and a cat will be put on by all the transforming beings.